

Orta əsr Şərq mütəfəkkirləri insan və həyat haqqında

Aytək Məmmədova
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: a.z.m-9@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin insanın yaranışı, mahiyyəti və həyat haqqında fikirlərinə diqqət yetirilir. Onlar insanı yaranmışların ən şərəfli kimi dəyərləndirir, onu özünü təkmilləşdirməklə kamillik zirvəsinə çatmasının mümkünlüyünü bildirirdilər. Burada insanın ictimai varlıq kimi cəmiyyət daxilində, ictimai həyatda fəaliyyət göstərdiyi qeyd edilir. Məqalədə Yusif Balasaqunlunun, Ömər Xəyyamın, Nizami Gəncəvinin, Nəsirəddin Tusinin, Cəlaləddin Ruminin, Yunus İmrənin, İmadəddin Nəsiminin, Əlişir Nəvainin insan və həyatın mənası haqqında fikirləri araşdırılır. Onlar əsərlərində insan həyatının müvəqqətiliyindən, yaranmışların hamısının məhvə məhkum olmasından, həyatın keçiciliyindən bəhs etmişlər. Burada bütün insani dəyərləri, keyfiyyətləri özündə toplayan kamil insan məsələsi haqqında alimlərin düşüncələri də öz əksini tapmışdır. Məqalədə insan, həyat və digər ədəbi, elmi, fəlsəfi məsələlərdən bəhs edən Orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin dərin məzmunlu elmi fikirlərinin onlara əbədi həyat, əbədiyyət qazandırdığı göstərilir.

Açar sözlər: Şərq, Orta əsr, insan, mədəniyyət, həyat, mütəfəkkir

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 16.08.2022; qəbul edilib –

Medieval Eastern thinkers about man and life

Aytek Mammadova
Doctor of Philosophy in Philosophy
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: a.z.m-9@mail.ru

Abstract. The article deals with the views of medieval Eastern thinkers on the origin, nature and life of man. They considered man the noblest of all beings. They also expressed the possibility that he could reach the pinnacle of perfection by perfecting himself. It is noted here that a person as a social being functions in society, within himself, in public life. The article discusses the views of Yusif Balasaqunlu, Omar Khayyam, Nizami Ganjavi, Nasiraddin Tusi, Jalaleddin Rumi, Yunus Imre, Imadeddin Nasimi, Alisher Navoi, revealing the meaning of a life and a man. In their works, they spoke about the frailty of human life, the doom of all beings to death, and the transience of life. It reflects the views of scientists, revealing the question of a perfect person, embodying all human values and qualities.

The article shows that the deep scientific ideas of medieval Eastern thinkers, who spoke about man, life and other literary, scientific and philosophical issues, gave them eternal life and immortality.

Keywords: East, Middle Ages, human, culture, life, thinker

Giriş / Introduction

Orta əsrdə müsəlman Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda mütəfəkkirlər insan və onun həyatı haqqında məsələləri işıqlandırmışlar. Onlar insanın yaranışı barədə problemi araşdırarkən, onu həm cisim, həm də ruhdan təşkil edilmiş bir varlıq kimi xarakterizə etmişlər. İnsan həm də ictimai varlıq kimi ictimai hə-

yatda, cəmiyyət daxilində mövcuddur. İşıqlıq fəlsəfəsinin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (1154-1191) insanı canlı varlıqların ən şərəfli adlandırmış, dahi Nizami Gəncəvi (1141-1209) isə İnsanı (Adəm oğlunu) mələklərlə müqayisə edib, ona üstünlük vermişdir.

Əsas hissə / Main Part

Ulu Nizamının fikrincə, insan xilqətdən şərəfli yarandığı üçün zəngin mənaçıxatlı, böyük amallar yolçusu olmalıdır. Şairin nəzərində insan öz bacarıq və qabiliyyəti sardan yer üzünün ağasıdır. Dünyada hər şey onun xidmətindədir. İnsan – istər şah, istərsə də adi rəiyyət həyatda bir sıra fərdi keyfiyyətlərinə – ağıllı, birlikli, hünərli, zəhmətkeş, doğrucu və s. təqdirəlayiq sifətlərinə görə seçilir [5, s.166].

Ensiklopedik alim Nəsirəddin Məhəmməd Tusi insanın yaranmasını Quran ayələrinə istinadən izah etmişdir. Mütəfəkkir insanı Allahın yerdəki oxşarı kimi səciyyələndirərək yazırdı: Allah “özünə oxşar yaratmaq istədiyi insanın mayasını qırx üsul ilə təkmilləşdirir-təkmilləşdirir qırx dəfə bir şəkildən başqa şəkllə, bir haldan başqa bir hala saldı, “İnsanın palçığını qırx gün öz əlimlə yoğurdum” dedi”. Nəsirəddin Tusinin fikrincə, Allah insanı başqa varlıqlardan öz üstünlüyünə görə fərqləndirmişdir. Filosof Qurannın “Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq” ayəsinə uyğun olaraq yazırdı: “Onda bəyənməyə layiq əlamətlər meydana çıxdıqda heçdən yaranmışların ən yaraşlıqlısı olan insan surətini (Allah) ona bəxş etdi”.

Nəsirəddin Tusi insanın cismi tamamlandıqdan sonra Allahın hökmü ilə onun ruha sahib olduğunu nəzərə çarpdırmışdır. O yazırdı: “Allah öz əmri ilə insana bir dəfə “ol!” deməklə ruh verdi. “Bizim əmrimiz yalnız bir dəfə verilir”, “ol!” əmri veriləcək, bir göz qırpmında, bəlkə ondan da tez hər şey hazır olur” [10, s.32]. Nəsirəddin Tusi insanın həm duyğuya, hissə və qavrayışa, həm də ağıla və zəkaya malik olduğu üçün yer üzünün əşrəfi bilmişdir.

Türk dünyasının əzəmətli mütəfəkkiri, “Xoşbəxt edən bilik” (“Qutadqu bilik”) kitabına görə

dünya şöhrəti qazanmış Yusif Balasaqunlu insan və həyat məsələlərini izah edərkən dünyanın faniliyindən, həyatın keçiciliyindən bəhs etmişdir:

*Bu aləm qalacaq deyil, necə olsa gedəcəkdir;
sən itib-gətməyəcək bir yaxşılıq et.
Dünya qalır, doğan nəhayət ölüür;
insandan qalan ancaq yaxşı və ya pis addır* [1, s.378].

Yusif Balasaqunlu “hər doğan ölmək üçün doğar; ölən kimsə adı ilə bir iz buraxır” yazmışdır:

*Bu bir tutam həyat tükənir, sona çatır;
insanın, istər yaxşı,
istər pis olsun, ancaq adı qalır.
Bu dünya səni ovudaraq oyadar;
qafıl olma, qəflət səni uyutmasın.
İnsanı uyutan bu qəflətdir;
uyuyan insan işini-gücünü buraxır.
İnsan bu qəflətə heç düşməsə idi,
o mələk olur və yalnız ibadət edərdi [1, s.379].*

Nəsirəddin Tusiyə görə, insanın mənaçıxatlı ehtiyacları fikir, ağıl, şüur və iradə vasitəsilə təmin olunur, idarə edilir. İnsanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik qarışıq, kamillik və naqislik sükkanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir [10, s.53].

İnsan həyatı boyu kamilləşməyə çalışır, bununla da fəzilətlərə, yüksək əxlaqi dəyərlərə yiyələnir. Kamil insan, həqiqi insan problemində dair görüşlər alimlərin və mütəfəkkirlərin yarıdıcılığında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kamil insan bütün insani dəyərləri, keyfiyyətləri özündə

toplanyan insandır. Kamilliyin insanda ən yüksək zirvəsi, yəni kamil insanın ən yüksək məqamı – peyğəmbərlikdir. Orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində bu, geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Yusif Balasaqunlu Məhəmməd Peyğəmbəri “xalqın ən seçilmiş, adamların ən yaxşısı” adlandırır, “sevgili peyğəmbəri rəbbim göndərdi” yazmışdır. Peyğəmbəri qaranlıq gecədə xalq üçün məşələ bənzədən mütəfəkkir onun xoşməcaz, safürekli, xoşraftar, həya sahibi, şəfqətli, səxavətli, əliaçıq olduğunu bildirmişdir.

Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi İmaddəddin Nəsimi (1369-1417) kamil insanı belə tərənnüm etmişdir:

*Mərhəbə, insani-kamil, canımın cananəsi,
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi?*
[7, s.81].

Yaxud:

*Həq-təala adam oğlu özüdür,
Otuz iki həq kəlamı sözüdür.
Cümlə aləm bil ki, Allah özüdür.
Adəm ol candır ki, günəş özüdür* [6, s.40].

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Zakir Məmmədov bunun izahını belə vermişdir: Nəsimi “Həq-təala adam oğlu özüdür”, “Cümlə aləm bil ki, Allah özüdür” hökmlərini verməklə, “Həq-təala” (“Allah”), “cümlə-aləm” və “adam oğlu” (“insan”) anlayışlarını eyniləşdirmiş, onların göstərdiyi varlığı vəhdətə götürmüşdür [5, s.257].

Mütəfəkkir “Həq-təala varlığı adəmdədir” [6, s.23], – fikrini bildirərək insanı belə qiymətləndirmişdir:

*Hər nə yerdə, göydə var, adəmdə var,
Hər nə ayda, ildə var, adəmdə var,
Hər nə əldə, yüzdə var, qəddəmdə var,
Hər sözün fəhm etməyən adam də var*
[6, s.39].

Sufilər insanın kamilliyə çatmasında özünə-hesabat, özünə-nəzarət və daxili müşahidə hallarına, məqamlarına riayət edərək haqqa qovuşmalarının mümkünlüyünə diqqəti yönəltdirmişdir.

Zakir Məmmədov ilk dəfə olaraq sufilerin mistik özünükamilləşdirmə yolunu şəriət, təriqət, haqiqət olmaqla üç mərhələdən ibarət gös-tərmişdir: “Sufilər insanın mütləq haqiqəti dərk etməsinə hiss və əqli idrak qüvvəsi ilə deyil, yalnız mistik hallara və məqamlara yiyələnməklə mümkün sayırdılar. Mistik özünükamilləşdirmə yolunda ilk mərhələ şəriətdir (əş-şəriə), son məqsəd, son mərhələ haqiqətdir (əl-həqiqə). Şəriətdən haqiqətə mənəvi gediş yoluna təriqət (ət-təriqə), bu yolun üstündəki dayanacaq-lara, məqamlara (əl-məqamat) deyilir. Məqamlar sufi halları (əl-əhval) ilə qırılmaz surət-də bağlıdır.

Təsəvvüfdə təriqət hallar və məqamların qarşılıqlı inkişaf xəttini təşkil edir. Hər bir sufi müridin ən ali rütbəyə yüksələndək özünü kamilləşdirməsi yalnız halların və məqamların birgə müşayiəti ilə həyata keçir. Özünə-hesabat (əl-mühasəbə), özünə-nəzarət (əl-mürəqəbə) və daxili müşahidə (əl-müşahədə) halları və məqamları bütün təriqət boyu çulğalasaq təsəvvüf yolçusunu daim sarrı, onu haqqa yaxınlaşdırır” [5, s.112-113].

Sufilər insanın azadlığını Allahın külli iradəsinin qəbulu şəklində açıqlayırlar. Onlara görə, cüzi iradə aldadıcıdır. Haqiqi azadlıq ancaq mütləq varlığın şüurundan ibarətdir. Hər şey mütləq və tək varlığın təcəllisidir. İnsan da onun təcəllisidir. Bu mənada insan Allahın sonsuz sifətlərinin təzahürü, yəni zühur etdiyi yerdir [11, s.210].

Hər bir şəxs nəfsini təmizləməklə yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnməlidir. Buna görə, ilk öncə, həyatın mənasını anlamaq lazımdır. Böyük filosof, rübailər ustası Ömər Xəyyam (1048-1131) insanın həyatda qarşılaşdığı çətinliklərdən, problemlərdən bahs edərək, bunun bəzən yaşamaqla əlaqədar fikirlərinə təsir etdiyini göstərmişdir:

*Sadəlvəh könlümdən mən cana gəldim,
Cəfakəş canımdan fəğana gəldim,
Mənsiz də dünyanın işi keçərmiş,
Əcəba, nə üçün cahana gəldim?!
İnsana daima qəm verir fələk,
Bir qursa, birini dağıtsın gərək.*

*Dünyaya gəlməyən bilsə, gələnlər
Nə çəkər, gəlməyə bəsləməz dilək*
[3, s.18-19].

Ömər Xəyyam insanın həyatın və ölümün mənasını öyrənməyə çalışdığını qeyd etmişdir:

*Həyatın sirrini bilsəydi ürək,
Bilərdi ölümün sirri nə demək.
Bu gün sağlığında bir şey bilməyən
Ölüb getdi, sabah nə dərk edəcək?* [3, s.15]

İnsan həyatının müvəqqəti, dünyanın isə əbədiyyətinə diqqəti yönəldən Ömər Xəyyam yazmışdır:

*Xəbərim olmadan mənə yaratdı,
Dünyada gün-gündən heyratım artdı.
Gəlişin, gedişin səbəbini mən
Bilmədən, ömrümü heçliyə atdı* [3, s.67].

*Biz getsək, yenə də duracaqcahan,
Bizdən qalmayacaq bir iz, bir nişan.
Biz yoxkən çəkmirdi o heç bir zərər,
Getsək də görünməz onda bir nöqsan*
[3, s.20].

İnsan həyatı müvəqqətdir, yaranmışların hamısı məhvə məhkumdur. Nəsirəddin Tusinin fikrincə, ölüm qorxusundan qurtulmaq üçün alim və filosoflar böyük əziyyətlərə dözürlər, cismani ləzzət və istirahətdən əl çəkirlər, yuxusuz gecələrə və ağır zəhmətlərə razı olurlar. Əsl rahatlıq elmdir. Elm adamlarının ruhu və rahatlığı elmdir, çünki dünyanın varlığı-yoxluğu onların gözündə əhəmiyyətsiz və dəyərsizdir. Elmə yiyələnmək əbədi səadət, həmişəlik istirahət əldə etdiklərindən müxtəlif qəm-kədər yaranan dünyaya işlərindən əl çəkər, zəruri maye ehtiyac ilə kifayətlənər, dünyagir olmazlar. Çünki dünyagirliyin sonu görünməz, bir arzuya çatdımı, başqa arzu eşqinə düşər. Əsl ölüm bu dünyagirlikdir, xof etdikləri dünyadan getmək deyildir. Buna görə də filosoflar ölümün iki növ olduğunu demişlər: iradi, təbii.

Eləcə də həyatı iki yerə bölmüşlər. İrədi ölüm – şəhvani hissələri öldürmək və onun hücumundan müdafiə, təbii ölüm – nəfəsin candan çıxmasıdır. İrədi həyat – yeyib-ıçməklə keçirilən bu fani dünya, təbii həyat – səadət, sadlıq və

qıbtə doğuran əbədiyyətdir. Həkim Əflatun demişdir: “İrədi ölüm, təbii həyat”. Təsəvvüf filosofları demişlər: “Ölməmişdən əvvəl ölülmüz” [10, s.134-135].

XIII əsrin görkəmli sufi mütəfəkkiri, Mövləvilik təriqətinin əsasını qoymuş Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Rumi (1207-1273) yaradılan aləmin və varlıqların öz yaranmasına qovuşacağını yazmışdır: “Bu dünyada gördüyümüz gözəlliklər, gözəl əsərlər, həssas duyğulu insanların canlarını, qəlblərini alırlar, o əsərləri yaradana aparırlar. Sanki Allah yaratdığı əsərlərini hambaş edər, canları, qəlbləri onlara yüklər, özünə doğru çəkər” [9, s.20].

Sufi mütəfəkkir “mən ölümdən əbədi zövqə, əbədi ömrə çatacağımı xəbər aldım. Cənab-i Haqqın lütfünə baxın ki, ölümü əbədi ömür peyğəmbəri etmiş, onunla ölümsüzlüyü müjdələyir”, – yazaraq insanların zövq və səfaya çatmaq üçün çalışdıklarını bildirmişdir. Cəlaləddin Rumi “zövq və səfa nədir” sualını belə cavablandırmışdır: “Kənarlarda bu gördüyümüz həyat pərdəsinin ardında təmiz ruhlar zövq və səfadadır. Nəfsani istəklərə qapılaraq bu dünyada arzu etdiyimiz zövq və səfa, onların zövq və səfalarının kölgələridir. Ağılı başına al da, qızıl bənzəyən varlığını gerçək, əbədi zövq və səfaya ver, qəmə kədəre vermə!” [9, s.205]

Sufi mütəfəkkir “mərhəmətsiz, qəddar dünyanın hiylədən iki yüz başı var. Mənim başımı bu qəddar dünyaya bağlama!” [9, s.276] yazaraq ilahi qüvvəyə, inama üstünlük verirdi. Cəlaləddin Rumi “yaxşı, pis, gözəl, kirkin – hər şey Haqqın əsəridir. Hər şeyi o yaratmışdır” fikrini irəli sürmüşdür. O, ilahi qüvvəyə müraciətlə yazırdı: “Hökmlə verilən də sənənsən, hökmlə verən də sən! Gələcək zaman da sənənsən, keçmiş zaman da sən! Qəzəblənən də sənənsən, razı olan da sənənsən! Andan-ana çəşid-çəşid görünürsən. Əslində hər şey sənindir, hər şeyi sən yaratdın!”; “Ey padşahlar padşahına padşah olan! Ey ağıl, ey can ölkəsinə taxt quran, ey yüzlərcə əsəri, nişanəsi olduğu halda, özünü göstərməyən! Ey yoxluq dənizi olan əziz varlıq!” [9, s.254]

Türk dünyasının görkəmli mütəfəkkiri Yunus İmrə (1241-1321) fani dünyaya deyil, mənəvi həyata önəm verməyi üstün tuturdu. “Nə edərler fani dünyanı, Allah səvgisi var ikən” [2, s.216] fikrini irəli sürən dahi şəxsiyyət “Bu

dünyaya gələn insan sonunda yenə getsə görək, Müsafirdir vətəninə bir gün səfər etsə görək” [2, s.165] yazaraq, həyat haqqında fikrini ifadə edirdi: “Biz dünyadan gedər olduq, qalanlara salam olsun, Bizim üçün xeyir-dua edənlərə salam olsun” [2, s.213].

Yunus İmrə ölümün qaçılmaz olduğunu bildirərək insanın bununla razılaşmasını tövsiyə edirdi:

Vaxtınıza hazır olun:

Əcəl vardır, gələr bir gün

Əmanətdir quşca camın

Sahibi var, alar bir gün.

Neçə min yol qaçar isən,

Yeddi dərya keçər isən,

Pərvaz vurub uçar isən,

Əcəl səni bular bir gün [4, s.44].

Özbəkistanın böyük şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvai (1441-1506) dünyanı əjdahaya bənzədir, dünyanın faniyyətinə diqqəti yönəldirdi:

İnsan əjdahadan çəksə də zərər,

O yatdığı yerdə var xəzinələr.

Dünyadan bir çöp də apararmı insan,

Bir nəfər qurtarmır canını ondan.

İnsan bu dünyaya gəlmiş andan

Dünya aman vermir insana, aman!

[8, s.122-123]

Orta əsr Şərq mütəfəkkirləri insanı özünü təkmilləşdirməklə kamillik zirvəsinə çatmasının mümkünlüyünə, həyatın müvəqqətiliyinə diqqəti yönəldərək, insanın xeyirxah əməllərinə görə dünyada yaşayacağına inanırdılar.

Nəticə / Conclusion

Bələliklə, tarix boyu alimlər və mütəfəkkirlər insanın yaranışı, həyatın mənası, məhiyyəti və bu kimi başqa əbədi problemlərlə maraqlanmışlar. Onlar əsərlərində həmin məsələləri özünəməxsus şəkildə izah edərək müasirlərini, eləcə də sonrakı mütəfəkkirləri düşündürmüşlər. İnsan, həyat və digər ədəbi, elmi, fəlsəfi məsələ

lərdən bəhs edən Yusif Balasaqunlu, Yunus İmrə, Nizami Gəncəvi, Ömər Xəyyam, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Cəlaləddin Rumi və onlarla başqa Şərq dünyasının müdrik şəxsiyyətləri əsərləri və əməlləri ilə özlərinə əzəmətli abidə ucaltmışlar.

Ədəbiyyat / References

1. Balasaqunlu Yusif. Qutadqu bilik – Xoşbəxtliyə aparan elm, Çevirənlər: filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəliyev, Ramiz Əskər. Bakı, 1994.
2. Emre Yunus. Divan – seçmələr. Hazırlayan: Mustafa Tatçı. 3. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
3. Xəyyam Ömər. Rübailər. Tərcümə edən: Mirmehdi Seyidzadə. Bakı: Lider, 2004.
4. İmrə Yunus, Aşiq Veysəl. İki zirvə. Şeyrlər. Tərtib edən və çevirəni Məmməd Aslan. Bakı: Yazıçı, 1982.
5. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. II nəşr. Bakı, 2006.
6. Nəsimi İmadəddin. Rübailər. Tərtib edən və redaktoru Cahangir Qəhrəmanovdur. Bakı, 1973.
7. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. Ön söz, tərtib, şərh və lüğət Əlyar Səfərlinindir. Bakı, 1985.
8. Nəvai Əlişir. Yeddi səyyarə (poemadan parçalar). Özbəkədən tərcümə edən Ələkbər Ziyatay. Bakı: Yazıçı, 1979.
9. Rumi Cəlaləddin-i. Divan-ı kebir. Mütercim Edip Turgut. Ankara, Süre Yayınevi, 2010.
10. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə, müqəddimə və şərh Rəhim Sultanovundur. Bakı, 1980.
11. Ülken Hilmi Ziya. Aşk ahlakı. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Средневековые восточные мыслители о человеке и жизни

Айтек Мамедова

Доктор философии по филологии

Институт философии и социологии НАНА. Азербайджан.

E-mail: a.z.m-9@mail.ru

Резюме. В статье рассматриваются взгляды средневековых восточных мыслителей на происхождение, природу и жизнь человека. Они считали человека самым благородным из всех существ и выражали возможность того, что он может достичь вершины совершенства, совершенствуя самого себя. Здесь отмечается, что человек как социальное существо функционирует в обществе, внутри самого себя, в общественной жизни. В статье рассматриваются взгляды Юсифа Баласагулу, Омара Хайяма, Низами Гянджеви, Насираддина Туси, Джалаледдина Руми, Юнуса Имре, Имадеддина Насими, Алишера Навои, раскрывающие смысл жизни и самого человека. В своих произведениях они говорили о бренности человеческой жизни, обреченности всех существ на смерть и о быстротечности жизни. Здесь отражены взгляды ученых, раскрывающие вопрос о совершенном человеке, воплощающем в себе все человеческие ценности и качества.

В статье показано, что глубокие научные идеи средневековых восточных мыслителей, говоривших о человеке, жизни и других литературных, научных и философских вопросах, давали им вечную жизнь и бессмертие.

Ключевые слова: Восток, средние века, человек, культура, жизнь, мыслитель